

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 477.83/86 : 1-071 : (=411.16) «1914/1918»
LCC DK 34.J36

В. С. Лавренко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Образи євреїв у свідомості російської адміністрації та суспільства прифронтової зони в роки Першої світової війни

Проаналізовано узагальнені уявлення про єврейське населення, які побутували протягом 1914–1917 рр. у російській адміністрації та серед широкого загалу тимчасово окупованих Російською імперією територій та її західних губерній. Джерельна база дослідження представлена документами жандармського відомства з колекцій Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), які розкривають політичні настрої населення, чутки та висловлювання, що потенційно можуть дестабілізувати ситуацію у регіоні.

Зроблено висновки, що більшість характеристик єврейського населення відображає ставлення до нього як до «внутрішнього ворога», симпатика Австро-Угорської монархії, а відповідно – потенційного зрадника та шпигуна на її користь. До них належать: сприйняття євреїв як «уклоністів» від громадських робіт та військової повинності; акцент на їх радощах щодо перемог Австро-Угорщини та поразок Російської імперії на фронті; звинувачення у шпигунстві на користь ворога через торговельну мережу, налагоджену євреями ще до початку війни; закид у тому, що єврейське населення наживається на війні через гру на валютних курсах та завищення цін на товари першої необхідності; звинувачення у поширенні антиросійських чуток, прямих агітації на користь Австро-Угорщини та вандальських діях, спрямованих проти родини Романових.

Ключові слова: Галичина; генерал-губернаторство; внутрішній ворог; візія.

Лавренко В. С. Образы евреев в сознании российской администрации и общества прифронтовой зоны в годы Первой мировой войны

Проанализированы обобщенные представления о еврейском населении, которые бытовали в течение 1914–1917 гг. среди российской администрации и широкой общественности временно оккупированных Российской империей территорий и ее западных губерний. Источниковая база исследования представлена документами жандармского ведомства из коллекций Центрального государственного исторического архива Украины (г. Киев), которые раскрывают политические настроения населения, слухи и высказывания, которые могут дестабилизовать ситуацию в регионе.

Сделаны выводы, что большинство характеристик еврейского населения отражает отношение к нему как к «внутреннему врагу», симпатику Австро-Венгерской монархии, а соответственно – потенциальному предателю и шпиону в ее пользу. К ним относятся: восприятие евреев как «уклонистов» от общественных работ и воинской повинности; акцент на их радостном отношении к победам Австро-Венгрии и поражениям Российской империи на фронте; обвинения в шпионаже в пользу врага через торговую сеть, отлаженную евреями еще до начала войны; упрек в том, что еврейское население наживается на войне за счет игры на валютных курсах и завышения цен на товары первой необходимости; обвинения в распространении антиросийских слухов, прямой агитации в пользу Австро-Венгрии и вандальских действиях, направленных против семьи Романовых.

Ключевые слова: Галиция; генерал-губернаторство; внутренний враг; видение.

Lavrenko V. S. Images of Jews in the minds of the Russian Administration and Society of the Front-line Zone during the First World War

The article analyzes generalized visions of the Jewish population that existed during 1914–1917 in the surrounding of Russian administration and among the general population of the temporarily occupied territories of Russian empire and

of its western provinces. The source base of the study is presented by documents of the gendarme agency from the collections of the Central State Historical Archive of Ukraine (Kyiv). They reveal the political mood of the population, rumors and statements that potentially can destabilize the situation in the region.

The sources give the following generalized characteristics of the Jewish population: 1. Jews avoid military service and public works; 2. Jews massively sympathize to the enemy and gladly perceive his victories and defeats of the Russian army; 3. Jews spy in favor of Austria-Hungary; 4. During the war, the Jewish population significantly increased its wealth by raising prices for essential goods; 5. Jews gain excessive wealth in the game of exchange rates; 6. Jews in Galicia directly agitate for the return of the Austrian authorities; 7. Jews represent a community that is unsafe to provide civil rights, because it will automatically strike in the interests of the rest of the population; 8. Jews are often robbed during the war, but they deserve it; 9. The Jewish community is characterized by a special rejection of Nicholas II's personal and royal family; 10. Jews massively spread anti-Russian rumors.

The author concludes that most of the characteristics of the Jewish population reflect the attitude towards it as a «domestic enemy». The Russian authorities, both in the front-line provinces and territories temporarily occupied during the war, actively contributed to the formation of such a negative image. This fully fitted into the policy of the tsarist government, which can be characterized as state anti-Semitism. Later, such actions were partly due to the pogromous activity of the local population against the Jews in the revolutionary purges of 1917–1921.

Keywords: Galicia; General Governorship; Internal Enemy; Vision.

Постановка проблеми. Перша світова війна була піковим періодом щодо проявів ксенофобії. Фронтowa пропаганда практично усіх країн-учасниць конфлікту максимально широко використовувала візуальні та наративні образи, спрямовані на дегуманізацію ворога.

Однак подібні маніпуляції людською свідомістю не обмежувалися нацькуванням солдатів з однієї лінії окопів на тих, що сидять у протилежній. Свідомий підхід до формування образів «іншого» застосовувався також для поглиблення сегрегації в середині суспільства країн, що воюють. З метою зняття соціальної напруги влада як центральних держав, так і країн Антанти часто вдавалася до створення такого собі «внутрішнього ворога», або, якщо казати образно, «цапа-відбувайла», на якого можна перекласти відповідальність за воєнні поразки, недолугість командування, масові побутові негаразди, включаючи дефіцит, розлад комунікацій, голод та епідемії. У Російській імперії до категорії «внутрішнього ворога» належали етнічні німці та євреї.

Вивчення образів євреїв у російській адміністрації та суспільстві прифронтової зони в роки Першої світової війни є актуальним з огляду на те, що, свідоме позиціонування цього етносу як «внутрішнього ворога» згодом частково вплинуло на розгортання погромної діяльності у революційні роки, що безумовно, є однією з найтрагічніших сторінок у житті цього народу на українських землях.

Метою даного дослідження є реконструкція узагальнених образів євреїв, які продукувалися в роки Першої світової війни російською адміністрацією та побутували серед широкого загалу населення прифронтової зони.

Аналіз наукових досліджень. Дана стаття виконана у руслі історичної імагології, розділу історичних досліджень, який займається реконструкцією образів явищ, подій, етносів тощо. Стосовно

історії Першої світової війни цей напрям є дуже популярним, однак, на сьогодні можна констатувати дві такі тенденції у його розвитку: 1. Переважна більшість наукових розвідок стосується образів військових супротивників; 2. Здебільшого джерелами для подібних реконструкцій є візуальні джерела (листівки, плакати, газетні фото), рідше – наративні матеріали. Тож наша стаття містить певний елемент новаторства, оскільки має своєю метою відтворення етнічних образів, але образів «внутрішнього ворога», а не ворога, який протистоїть зі зброєю у руках. А також в основу цього дослідження покладено офіційні документи, спродуковані російською адміністрацією (використання документальних джерел в принципі не є типовим для імагологічних робіт).

Висвітлення долі єврейства у роки Першої світової війни на сьогодні має певні здобутки. У цьому контексті варто виокремити збірку статей «Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства». В означеному збірнику розглядалися питання формування негативних стереотипів щодо єврейства у російського військового командування (Гольдин, 2005), питання про тотальне звинувачення євреїв прифронтової зони у шпiонажі (Пивоварчук, 2005), процеси соціальної девіації, притаманні єврейській громаді (Шустер, 2005). Однак автори цієї тематичної збірки не ставили своєю задачею реконструкцію комплексного образу єврейства, що був поширений у російському суспільстві.

Переважна більшість розвідок, що стосуються євреїв у роки Великої війни, наявних на даний момент, розглядають цей аспект у контексті біженської проблеми (Златина, 2009; Семенова, 2014), питання негативних дисциплінарних явищ у російській армії (Асташов, 2012). Серед українських дослідників проблематики варто виокремити Р. Голика та В. О. Доценка, їх роботи також висвітлюють питання візій єврейства у контексті

більш широких тем ментального світу галицького селянства (Голик, 2014), політики царської влади стосовно євреїв українських губерній (Доценко, 2014), погромного руху в Україні 1917–1920 рр. (Доценко, 2014). Зважаючи на історіографічну ситуацію, що склалася, відтворення узагальнених образів євреїв у прифронтовій зоні Російської імперії залишається актуальною задачею.

Виклад основного матеріалу. Якщо говорити про стереотипізовані образи єврейського населення у російській адміністрації та широкого загалу, то у даному контексті доречно виокремити ряд усталених, часто повторюваних у джерелах характеристик, які приписуються цьому етносу.

Перша: євреї є «уклоністами» від військової повинності та громадських робіт.

Зокрема, донесення та рапорти помічників начальника Київського губерньського жандармського управління, а також повітових справників по Черкаському та Чигиринському повітам про політичні настрої за період з 12 січня 1916 р. по 12 січня 1917 р. свідчать: «Взаємовідносини селян та євреїв як і раніше є недоброзичливими, проте відкрито це не виявляється. Причиною до такого ставлення є ухилення євреїв від громадських повинностей, їх відокремленість та обман селянського населення» (Донесення и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 21).

Хоча ухилення єврейським населенням від громадських робіт здебільшого було пов'язано з корупційними діями урядників, які формували загони на громадські роботи. Вони записували у такі списки на найважчі роботи з риття окопів переважно заможних євреїв доволі похилого віку. І, зрозуміло, що у такій ситуації люди намагалися відкупитися від подібного громадського навантаження. Відповідно, корупційні дії урядників мали побічним наслідком формування антисемітських настроїв у населення.

Варто підкреслити, що російська влада абсолютно свідомо ставилася до того факту, що від мобілізаційних заходів господарського характеру завжди можна відкупитися, домовившись з нижчими армійськими чинами, що й зробив крупний орендар Єма Брекер, аби не здавати фураж на користь держави.

За євреями традиційно закріпилося кліше «земгусарів» через часту практику «прилаштовуватися» до Союзу міст або Земського союзу з метою проходження альтернативної військової служби (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске..., арк. 202).

У донесенні жандармського унтер-офіцера Станіславського пункту начальнику жандармського управління військового генерал-губерна-

торства Галичини йдеться про те, що євреї Матвій Йосипович Гедзинський навмисно нашкодив своєму здоров'ю, щоб ухилитися від військової служби. Після того як його маніпуляція мала успіх, він почав пропонувати свої послуги по завданню посиленої шкоди здоров'ю іншим призванникам (Донесения начальнику жандармского управления..., арк. 47).

У донесенні начальнику жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини від 10 квітня 1915 р. зафіксовано той факт, що солдати юдейського походження, призвані до лав російської армії, добровільно здаються в полон австрійським військам. Вочевидь, маються на увазі призванники, мобілізовані власне в Галичині, після окупації краю російською армією (Донесения начальнику жандармского управления..., арк. 102).

Дуже поширеною у російській пропаганді була думка про невисокі бойові якості солдат-євреїв. Подібна теза часто озвучувалася у воєнній пресі: «Оскільки євреї легко піддаються паніці, то вони при втечі утворюють прориви серед своїх, у які легко вриваються німці». Коли ж друкувалися прізвиська солдат-євреїв, які вчинили подвиг, то ці прізвиська викривлялися, або у друку обмежувалися вказівкою ініціалів героїв, у той час як поруч значилися російські солдати з повними прізвиськами, іменами та по батькові.

Військова цензура відбракувала історію про хлопчика з прізвиськом Кауфман, який у 13 років втік на фронт на передову та був поранений на полі бою. До друку у пресі не була подана також і історія єврея, який отримав нагороду за те, що після смерті командира взяв командування на себе, і стаття із заголовком «Георгіївські кавалери у єврейських притулках» (О сионистских организациях, арк. 5–19).

Варто сказати, що поступово антисемітська пропаганда серед солдатів та, власне, й непоодинокі (хоча й значно гіперболізовані у друкованих виданнях) практики єврейського населення ухилитися від окопного життя призвели до того, що образ єврейських «земгусарів» став дуже поширеним у російському війську. Один із представників «сірої окопної маси» на початку 1917 р. написав такого листа до Петроградської ради солдатських депутатів: «У нас усі солдати обурені, навіщо таке допущено: купецькі діти служать міліцією разом з євреями, їм надають непогане утримання... цих купчиків потрібно відправити в окопи, і євреїв також, а то взагалі немає їх на фронті. Я багатьох бачив – лише покажеться і потім їде додому, а потім йде до комісії і лізе до росіянина: я – твій товариш, я – також громадянин. Прошу звернути на них увагу. Я з ними ніколи не буду товаришем.» (XX век: письма войны, 2016, с. 124).

Друга: євреї масово симпатизують ворогу і з радістю сприймають його перемоги та поразки російської армії.

Вже згадані донесення та рапорти жандармського управління по Черкаському та Чигиринському повітах свідчать: «Єврейське населення, наскільки вдалося помітити, як і раніше, таємно симпатизує німцям, навіть успіхи нашої славетної Кавказької армії приймаються ними абсолютно байдуже. Про такі зрадницькі настрої євреїв говорять багато інтелігентів та простолюдинів, причому, вони висловлюються також про необхідність відплати євреям, але по закінченню війни» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске..., арк. 45).

Абсолютно не зрозуміло, чого з точки зору чиновника жандармського управління пересічні євреї мали настільки бути обізнаними у геополітиці, що мали б особисто радіти за успіхи російської зброї на Кавказі. Вочевидь, що для переважної більшості як євреїв, так і українців, росіян чи поляків, які постійно мешкали, або були занесені воєнним лихоліттям до Київської губернії, російсько-турецькі відносини не були питанням першочергового значення. Та якщо для більшості етносів необізнаність щодо російсько-турецького протистояння та його нейтральна оцінка вважалися нормою, то для євреїв подібне характеризувалося як «зрадницькі настрої», тобто кваліфікувалося як моральний злочин.

Свідчення жандармського управління про настрої населення по Липовецькому повіту за січень 1916 р. містять таку інформацію: «Серед єврейського населення помічається прихована недоброзичливість до російських перемог і прихована радість до успіхів наших ворогів» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске..., арк. 54).

Третя: єврейське населення шпигує на користь ворога.

У листуванні органів військового та цивільного управління Буковини про настрої населення у Чернівцях за 4 вересня 1914 р. зустрічаємо такий пасаж: «У самому місті, безперечно, є у великій кількості австрійські агенти, перевдягнуті солдати та навіть офіцери, яких приховують євреї». Отже, практично через декілька днів після окупації міста російська влада знайшла «внутрішнього ворога», який розбудовує шпигунську агентурну мережу і на якого потенційно можна перекласти відповідальність за прорахунки у взаємодії з місцевим населенням. І цим «внутрішнім ворогом» стала єврейська громада (Переписка с органами военном и гражданском управления о настроениях населения и духовенства..., арк. 3–6).

У свідченнях жандармського управління про настрої населення по Липовецькому повіту Київської губернії за січень 1916 р. йдеться про таке: «Помічається лише приховане незадоволення селян стосовно євреїв щодо колишніх невдач на театрі війни, які відносяться до єврейського шпигунства на користь держав, які воюють з нашою, а також внаслідок ухиляння євреями усіма способами від військової служби та з огляду на подорожчання цін на предмети першої необхідності, торгівля якими знаходиться у руках євреїв» (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 54).

За цією складною синтаксичною конструкцією можна простежити, що влада вбачала у єврейському населенні ледь не головну причину поразок на російсько-австрійському та російсько-німецькому фронтах. Але донести цю думку до переважної більшості селян влада не могла. У жандармських звітах фіксується лише «приховане незадоволення» стосовно євреїв та прагнення розрахуватися з ними після війни, що, по факту, не означає якихось фізичних виявів антисемітської агресії з боку селян. Підкреслимо, що у тезі з жандармського звіту на перше місце серед єврейського шкідництва на користь ворога висувається шпигунство.

Більш яскраві емоції селян Черкаського повіту щодо євреїв-шпигунів фіксує жандармський звіт від 16 лютого 1916 р.: «До євреїв селяни ставляться з презирством та ненавистю через те, що вони допомагають німцям своїм шпигунством та здачею у полон». Хоч, знову ж, даний звіт не фіксує погромної діяльності селян чи навіть поодиноких сутичок на етнічному ґрунті (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 59).

Чим ближче до лінії фронту, тим більше фіксувалося звинувачень євреїв у шпигунстві на користь центральних держав. Звернімось до агентурних свідчень Тимчасового жандармського управління генерал-губернаторства у Галичині за 15 грудня 1914 р. – 29 травня 1915 р. Тут ми знаходимо донесення на єврея Фішера зі Львова, який є власником галантерейної крамниці і завжди ходить з браунінгом у правій кишені брюк. Не відомо з яких причин пан Фішер придбав зброю, але жандарми одразу записали його у категорію підозрюваних у шпигунстві, а не кваліфікували як людину, що прагне до самозахисту та захисту власного майна. Тут же зустрічаємо донесення на Ігнаці Ека у тому, що він раніше був постачальником австрійської армії, а тепер передає свідчення до Австрії «при посередництві таємної єврейської пошти». Тут же зустрічаємо донесення на конспіративну роботу євреїв-службовців у філії єврейсько-німецького Юніон-банку, які збері-

гають велику кількість пістолетів-маузерів та доносять свідчення до компанії «Зінгер». Окрім того, «героем» доповідей російської жандармерії у Галичині є єврей Пастернак, який знаходився на службі у князя Баратова, і звинувачується у зборі свідчень для австрійської агентури (Донесения начальнику жандармского управления..., арк. 47–103).

У Галичині звинувачення євреїв у шпигунстві здебільшого випливали з їхньої попередньої економічної діяльності, яка, зрозуміло, передбачала взаємовідносини з австрійськими та німецькими компаніями.

Самої підозри у шпигунстві чи проавстрійській агітації для галицького єврея було достатньо для виселення у внутрішні губернії Російської імперії. По суті, національна приналежність особи до єврейської громади повністю позбавляла її права на персональне правосуддя.

Якщо подивимося на списки агітаторів по Галичині, які підлягали виселенню у внутрішні губернії Росії та були складені протягом 30 грудня 1914 р. – 1 квітня 1915 р., то у даних списках приблизно рівне співвідношення євреїв та поляків (ці дві меншини розглядалися російською владою як «внутрішній ворог»), в той час як українців немає взагалі (слов'янське населення на окупованих територіях розглядалося як потенційний союзник).

Інколи причиною до підозри у шпигунстві для євреїв могло бути банальне хобі, наприклад, розведення голубів (не інакше, як з метою розвідки на користь Австро-Угорщини) (Циркуляры департамента полиции и предписание начальника жандармского управления..., арк. 34).

Не менш підозрілим, з точки зору російської влади, було часте використання єврейським населенням, яке займалося торгівлею, залізницю. Наприклад, помічник начальника Бессарабського головного жандармського управління на прикордонному пункті в м. Рені затримував за підозрою у шпигунстві переважно євреїв. Приклад витягу з одного з донесень: «За агентурними свідченнями вірменин із Галаца Богос Аганесян та єврей Серпер часто їздять через Рені в Росію. Є вказівки на те, що обидва мають контакти з німцями» (Переписка с начальником Бессарабского губернского жандармского управления..., арк. 49).

Четверта: протягом війни єврейське населення суттєво збільшило свої статки за рахунок підвищення цін на товари першої необхідності (Журналы совещания ..., арк. 4).

Циркуляри генерал-губернатора Галичини про ставлення до населення та про затримання різних осіб, що підозрюються у шпигунстві, за 30 вересня 1914 р. – 14 липня 1915 р. фіксують таке: «У Бродах місцеві євреї, у руках котрих знаходиться вся торгівля, почали посилено вивозити з м. Бро-

ди до Росії предмети першої необхідності з метою наживи: муку, крупу, зерно, масло та інше». Відповідно, ці торговельні операції призвели до зростання цін на продукцію першої необхідності у самих Бродах. Але, з іншого боку, дивно засуджувати крамаря за те, що він прагне прибутку і використовує усі можливості для того, щоб зайняти нішу на новому ринку (Циркуляры губернатора Галиции и Буковины..., арк. 13).

Жандармські рапорти по Липовецькому повіту за серпень 1916 р. свідчать: «Єврейське населення збагачується. Всі підряди знаходяться у єврейських руках. Без єврея військові та земські організації не можуть обійтися, єврей зробився всесильним» (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 274).

Жандармські звіти по Черкасах за 15 березня 1916 р. фіксують випадок, коли єврейські підрядники сильно занижували ціну селянам на виконання дорожніх робіт. Цей самий звіт фіксує невдоволеність населення спекуляціями євреїв предметами першої необхідності, ціна на які зростає майже щодня (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 96).

Але інколи навіть жандармські звіти, пронизані антисемітськими настроями їх авторів, фіксують прагнення селян зрозуміти «іншого». Наприклад, звіт по Черкаському повіту за 12 березня 1916 р. фіксує: «Одні говорять, що євреї підвищили ціни на всі продукти та наживають капітали, а інші – що це не від них залежить, і все це відбувається у зв'язку з військовим часом, оскільки доставка залізницею є неможливою та не вистачає робочих рук». Тобто у даному випадку єврей-торговець постає не такою собі матінкою Кураж, що живе за принципом «кому війна, а кому мати рідна», а людиною, яка як усі, змушена пристосовуватись до обставин, намагаючись знайти баланс між співчуттям до нужденних та власними інтересами (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 90).

Ще одним способом заробітку для євреїв стала торгівля горілкою, зокрема, зустрічаються свідчення про затримання чоловіка, що рухався залізницею з вантажем у 350 літрів горілки. Очевидно, що без домовленості із залізничниками перевезення такого вантажу було б неможливим. Тим не менш російську владу лякала не стільки корупція на залізницях, скільки, безумовно, протизаконні дії безіменного єврея.

П'ята: євреї наживають надмірні статки на грі валютних курсів.

Зокрема, листування з начальником жандармського управління військового генерал-губерна-

торства Галичини та жандармськими унтер-офіцерами за січень – травень 1915 р. свідчить таке: «Чимало випадків, коли занижується курс карбованця. За один карбованець дають дві австрійські крони. За таких розрахунків вкрай страждають мешканці, вірні Росії та російській владі, а євреї і частково поляки, у такий спосіб наживають з кожного карбованця по 40 копійок» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 29).

Окрім просто бажання отримати зиск на валютних операціях (традиційному національному виді господарської діяльності), євреїв у даному випадку звинувачували у тому, що вони витісняють карбованець із вжитку, чим готують ґрунт для повернення австрійської влади (Обязательное постановление..., арк. 244).

Часто недовіра до російського карбованця (і, відповідно, тривалості російської адміністрації) виплескувалася на побутовий рівень: у жандармських звітах є згадка про єврейку Сару, яка відмовилася брати решту у кондуктора російськими грошима, вимагаючи австрійську валюту (Переписка с военным генерал-губернатором Галиции..., арк. 172).

Згадується також, що євреї – власник будинку Густав Ротфельд вимагав від своєї квартирантки Ангелії Орловської виплати квартирної плати виключно австрійськими грошима, яких вона не мала. І це змусило її звернутися до влади (Переписка с военным генерал-губернатором Галиции..., арк. 317).

Не менш аморальним і зрадницьким російська окупаційна влада сприймала такий бізнес єврейської громади: галицькі євреї скуповували переважно в українського населення реквізичійні квитанції австрійської влади за коней та корів, вилучених у селян, за півціни. Ці квитанції вони доправляли через Румунію до Австрії, де отримували за них гроші у повному обсязі.

Зазначимо, що попри той факт, що дані операції супроводжувалися перетином лінії фронту, і звісно, в очах російської влади були протизаконними, вони є черговою стратегією пересічного населення до виживання. При тому, стратегією виживання групи, яку позбавили права на державну благодійну допомогу, грабунок якої не кваліфікується як злочин, і яка завжди знаходиться в зоні ризику виселення у внутрішні регіони Російської імперії без права на працевлаштування.

Валютні операції єврейського населення часто кваліфікувалися у якості диверсій (Циркуляры департамента полиции..., арк. 18). Зокрема, євреїв звинувачували у тому, що вони скуповували за завищеним курсом срібну та золоту монету, аби переконати населення у тому, що російський уряд не

здатен забезпечити паперові гроші металом. Хоча, подібна поведінка в умовах війни та нестабільності кордонів цілком вписується у модель, продиктовану інстинктом самозбереження і прагненням максимально зберегти свої статки без залежності від переможців у світовій бійні.

Шоста: євреї Галичини ведуть пряму агітацію за повернення австрійської влади.

Одна з перших згадок про єврейських агітаторів у російському діловодстві – звістка про арешт бургомистра Чернівців Вейсельберга (єврея за національністю). Він буцімто «залякував позитивно налаштованих щодо росіян мешканців тим, що занесе їх до «чорного списку» за надання послуг росіянам та надасть його австрійцям після їх повернення» (Переписка с органами военного и гражданского управления о настроениях населения и духовенства..., арк. 5, 6).

Листування жандармського управління по Галичині за січень – травень 1915 р. надає такі відомості: «У селі Карачинев Городецького повіту євреї Дубек Мілер та Цуко Мех підбурюють селян до безумовного повернення Австрії» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 98). «Мешканець села Рясна Польська Львівського повіту євреї Юдаш підбурює місцевих селян до непокорі місцевій владі» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 125). «Йосип Стечний також казав, що з приходом австрійців він наб'є косу і буде різати русинів під чисту. Цей же Йосип Стечний пропонував з русин варити куліш» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 149, 150).

Цілком можливо припустити проавстрійські настрої єврейського населення, але подібна відкрита агітація в умовах присутності російської воєнної влади (особливо після того, як вона утвердилася) є виявом абсолютно нераціональної поведінки. Навряд чи вона мала місце у тих обсягах, про які свідчать російські документи. Подібні образи єврейства для владних структур породжувалися агентурними донесеннями. Авторами таких донесень були заздрісні сусіди, економічні конкуренти єврейської громади, любителі прислужитися владі за рахунок «іншого».

До речі, паралельно у проавстрійській агітації обвинувачуються поляки. Зокрема, є згадки про ксьондза, який закликав поляків не брати участь у копанні окопів для російської армії, мовляв би то, ці окопи є проти своїх братів, і той, хто їх ритиме понесе велике покарання від німців, які вже неда-

леко. Внаслідок такої агітації ніхто з незаможних поляків не ходив на окопні роботи, хоча вони високо оплачувались – 1 карбованець 20 копійок на день (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц..., арк. 147, 148).

Окремий інтерес становить історія львів'янина Менделя-Йосипа Фішера, який нібито очолював підпільну організацію євреїв-погромників. При обшуку у нього знайшли 9 примірників прокламації польською мовою, яка закликає євреїв до озброєння проти Росії. За наявності подібної агітації пан Фішер був засланий у Томську губернію. Тим не менш його дружина у своїх зверненнях до влади говорить про те, що, ймовірно за все, її чоловіка обмовили з метою зведення давніх рахунків, надає довідки про благонадійність чоловіка з магістрату та довідки про його поганий стан здоров'я від російського етапного лікаря (Переписка с жандармским управлением Галиции..., арк. 3–13).

І хоч у даному випадку ми маємо слово влади проти слова пані Фішер, доволі цікаво, що змусило 56-літнього поважного купця, батька двох доньок «погратися у революціонери»? Інше питання: якщо пан Фішер очолював організацію євреїв-погромників, то чому до справи не доклали протокол його допиту на предмет того, хто ще входив до складу цієї організації? Ну, і нарешті, чому очільник серйозної організації, яка ставила за мету скинення російської влади, мав при собі настільки незначний тираж агітаційних матеріалів? Кого, власне, можна загітувати дев'ятьма листівками?

Справа пана Фішера виглядає як явно сфабрикована. І подібні речі є типовими для єврейських справ за звинуваченням у антиросійській агітації.

Сьома: євреї – громада, якій небезпечно надавати громадянські права.

Дана теза дуже чітко висвітлена у вже згаданому жандармському звіті по Черкасах за 15 березня 1916 р.: «Всілякі розмови про можливе рівноправ'я євреїв непокоять усі класи суспільства. Селяни говорять, що рівноправ'я євреїв принесе за собою ще більші біди для них, адже уся земля опиниться у руках євреїв і малоземельним селянам доведеться принижуватися та кланятися перед жидами. А тому євреї мають бути як і раніше обмежені у правах, особливо, у їх можливості здійснювати купівлю землі» (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 98).

Жандармський звіт по Черкаському повіту від 28 березня 1916 р. свідчить: «Відносно розширення межі осілости, то селяни говорять, що чим більше євреїв пішло б від нас – тим би було краще». У будь-якому разі, селяни Київщини розглядали

розширення громадянських прав євреїв не стільки у правовій, скільки в економічній площині, сприймаючи його як наступ на власні економічні інтереси і згортання політики державного економічного протекціонізму стосовно слов'янських етносів (Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления..., арк. 145).

Тим не менш суспільство абсолютно чітко розуміло, що війна нагально поставила питання про розширення громадянських прав етнічних меншин. І якщо євреям не надасть їх російський уряд, вони шукатимуть ці права у німців.

Що ж стосується окупованих земель Галичини та Буковини, то тут вже в 1914 р. йшла мова про курс на поступове обмеження євреїв у правах, наданих їм австрійським урядом, що не узгоджувалися з чинним у Російській імперії законодавством (Журналы совещания ..., арк. 153). Зокрема, це стосувалося права на володіння землею.

У листуванні галицького генерал-губернатора неодноразово говориться про недопустимість благодійної допомоги нужденним євреям з державної скарбниці, враховуючи їх неблагонадійність та «ворожість до інтересів Росії та її православного населення». Тобто національний фактор був набагато більш вагомим щодо визначення обсягу громадянських прав у Російській імперії, ніж фактор формального підданства особи.

Цензура викреслювала із розповідей про євреїв-біженців всі слова-маркери, які могли б викликати співчуття у пересічного мешканця внутрішніх губерній Російської імперії, наприклад, такі фрази як «багато старих та дітей», «виселенці належали переважно до бідноти», «безпритульні на вулицях та площах», «табори безпритульних під відкритим небом». Тобто як спільність у очах російської влади євреї не мали права не лише на громадянські свободи, а й на людяне ставлення з боку населення.

Промовистим свідченням обмеження прав євреїв є циркуляр начальника штабу військового генерал-губернатора областей Австро-Угорщини, зайнятих по праву війни, військовим цензором від 23 серпня 1916 р. У цьому документі йдеться про те, що всі листи незнайомими мовами мають направлятися у військово-цензурний відділ штабу. В той час як вся кореспонденція «єврейською мовою» має знищуватися. Тобто навіть до мови ворога було більш поблажливе ставлення, ніж до мови єврейської громади (О сионистских организациях, арк. 8–49).

Восьма: євреї часто грабують, але вони на це заслужили (Переписка с управлением Львовского градоначальника ..., арк. 52–54).

Прочитуємо листування органів військового та цивільного управління Буковини про настрої на-

селення за 25 серпня 1914 р. – 25 липня 1915 р. (одразу після окупації краю російською армією): «Були випадки відкритих ворожих виступів євреїв проти військ, що викликало з боку наших частин погроми єврейських будинків та крамниць. Були випадки погромів та підпалів євреїв та поміщиків з боку місцевого населення до встановлення російської влади за попередні утиски» (Переписка с органами военного и гражданского управления о настраиваниях населения и духовенства..., арк. 2).

Тобто у даному пасажі йдеться про те, що євреї нібито заслужили на грабунки з боку місцевого населення попередньою економічною експлуатацією, в той час як дозвіл на розкрадання їх майна військовим було гарантовано нібито антиросійськими виступами з боку громади. Стосовно грабунку євреїв армією у діловодстві ніколи не вживається термін «мародерство». Мародерство – злочин, який вимагає покарання, в той час як грабунки єврейської крамниці в якості злочину не розглядався.

Опис доволі типової ситуації з грабунком єврейського населення військовими частинами знаходимо у листуванні начальника жандармського управління воєнного генерал-губернаторства Галичини та жандармськими унтер-офіцерами щодо пошуку та політичної перевірки різних осіб за 26 січня – 3 серпня 1915 р. Зокрема, тут міститься доповідь про грабунки козаками єврея Абрама Богнера 4 травня 1915 р.: «О сьомій годині ранку прийшли до його пекарні російські козаки, людей близько 20–25, аби придбати хліба. Але євреї відкрив лише хвіртку у дверях, а вже один з козаків відкрив двері рукою через хвіртку. Після чого всі козаки увійшли до пекарні, де забрали весь печений хліб, вартістю близько 10 карбованців, не заплативши грошей. Також два козаки залишилися та зламали дерев'яний стіл, де взяли 52 карбованці та декілька копійок, загорнувши їх в ганчірку. Вони також пішли, не завдавши нікому побоїв. Лише один козак намагався вдарити дружину крамаря Геню, але не вдарив. По дорозі козаки взяли в наступній пекарні хліба у єврея Лейби Єрухімова вартістю на 2 карбованці. Грошей вони також не заплатили. Євреї про цей випадок етапному коменданту та поліції не повідомили» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о розыске..., арк. 8–10).

З даного опису інциденту, де двоє єврейських пекарів, послуговуючись здоровим глуздом, однозначно мають виступати жертвами, все ж видно, що автор доповіді непрямо звинувачує пана Богнера у тому, що він нібито спровокував козаків до подібної поведінки, не відкривши їм одразу двері. Хоча навряд чи прихід за хлібом компа-

нією у 20–25 осіб свідчить про добрі наміри цієї компанії. Також автор доповіді наводить пом'якшуючу обставину у поведінці козаків – вони нікому не завдали фізичної шкоди. Зважаючи на виправдовувальну позицію поліції щодо козаків, не дивно, що обидва пограбовані господарі не звернулися за пошуком справедливості до цього органу.

Часто козаки обирали приводом до розграбування цілого містечка той факт, що єврейська дівчина буцімто застрелила осавула. Анонімний автор рукопису «Галичина» говорить, що, оскільки дівчат та осавулів було багато, то ця історія повторювалась раз по раз, коли проти того чи іншого підрозділу починалися слідчі дії. Сумну посмішку викликає той факт, що за розповідями військових дівчина-терористка мала звичай цілити в офіцера виключно з багатої крамниці, що одразу викликало емоційну реакцію козацтва і, відповідно, повне спустошення місця злочину (О сионистских организациях, арк. 49–53).

Дев'ята: єврейська громада відрізняється особливим несприйняттям персонально Миколи II та монаршої родини.

Зокрема, євреї Авербург доніс у російську жандармерію у м. Станіславові на єврея Крейтенберга, що той у присутності декількох осіб порвав портрет Миколи II (Донесения начальнику жандармского управления..., арк. 48). Робітник Кузьма Мотигін свідчив, що чув у крамниці від євреїв агітацію, що російський імператор потрапив у полон разом з дочкою, і що австрійське військо після свого повернення обов'язково зведе рахунки з тими, хто підтримує російську владу (Переписка с военным генерал-губернатором Галиции, этапными комендантами..., арк. 3).

За агентурними донесеннями, під час перебування австрійських військ у м. Порицьку Волинської губернії житель цього містечка Шльома Крейжнер у присутності австрійських військ порвав у своєму будинку, у поштовому відділенні та у будинку мирового судді портрети Миколи II, коментуючи це таким чином: «Нам тепер не треба Миколи, у нас тепер цар Франц-Йосип». Цього самого пана звинувачують у тому, що він також видав місце розташування російських військ австрійцям, але дане звинувачення здається не таким вагомим, як злочини проти монаршої родини (Переписка с военным генерал-губернатором Галиции, этапными комендантами..., арк. 10).

Вочевидь, цей факт (значущості злочинів проти корони) чудово розуміли жителі Галичини, які часто використовували можливість звинуватити єврейське населення у глумлінні над зображеннями російського царя з метою розправи над сусідами за особисті образи та побутові суперечки.

Образ єврейської громади як такої, що неприязно ставиться до особи Миколи II, підтримувався російськими посадовцями на найвищому рівні. Наведемо цитату з секретного рапорту начальника Тимчасового жандармського управління військового генерал-губернаторства Галичини полковника О. В. Мезенцова, поданого генерал-губернатору Г. О. Бобринському від 27 квітня 1915 р.: «Мною отримано свідчення, що з нагоди найвищого прибуття самодержця імператора в м. Львів, львівські поляки, євреї та мазепинці... відкрито та з великим цинізмом висловлювали своє презирство, а саме:

Єврей, власник галантерейної крамниці по вулиці Карла Людвіга, Бернард Файн, знаходячись серед публіки на вулиці Коперніка відкрито говорив: “Якби це проїжджав наш цісар, я сам би половину вулиці застелив би килимами, а для російського царя достатньо проїхати і по брудній вулиці”» (Велика війна..., 2014, с. 264).

Жодних сумнівів, єврейська громада Галичини не відчувала екстазу вірнопідданства стосовно російського самодержця, разом із тим образи монарха окупантів не вписуються у стратегію самозбереження населення окупованої території. Тим паче, більшість звинувачень у образах царя базуються на чутках. А тому візія євреїв як громади, що чинить вандалізм проти монаршої родини масово, є перебільшеною.

Недостатньо шанобливе ставлення до особи Миколи II ставилося в провину і польській громаді Галичини. Зокрема, зустрічаються свідчення, що католицькі, священники замість молитов за російського царя продовжують молитися за австрійського цісаря. В той же час і греко-католицькі і православні священники, які, не знають, за якого царя молитися доречно, часто оголошують молитви просто «за імператора» без вказівки імен. Ці випадки також фіксувалися поліцією як прояви неблагонадійності (Переписка с органами военного и гражданского управления..., арк. 1–12).

Десята: євреї масово поширюють антиросійські чутки.

Єврея Козовера, колишнього бургомистра м. Чортків, заарештували за те, що у вересні 1914 р. він поширював чутки про те, що все чоловіче населення Галичини буде призване до лав російського війська, а тому чоловіки, особливо молоді, мають переховуватись.

У тому ж Чорткові, за агентурними свідченнями, наданими поліції, існувала група у 20 осіб, переважно євреїв, які отримували з-за лінії фронту австрійські газети і поширювали невірні чутки про хід бойових дій, ґрунтуючись на інформаційних повідомленнях з цих газет (Агентурные сведения о мазепинце Полищуке В...., арк. 7–13).

Для підтвердження тези про євреїв-поширювачів чуток наведемо цитату з жандармського донесення у Галичині за 11 травня 1915 р.: «З дня вступу Італії проти Австрії, поміж євреїв та поляків ведеться розмова, що Італія припустилася помилки, що виступила, і вона буде розбита австрійськими та німецькими військами як Бельгія. І що після цього проти Італії має виступити Греція, оскільки грецький король є шурином прусського імператора Вільгельма» (Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о розыске..., арк. 48).

Хоча жандарми зазначають також і неефективність поширення чуток як способу впливу на православне населення краю, акцентуючи увагу на тому, що набагато ефективнішими способами організації «єврейських диверсій» є підвищення цін на продукти першої необхідності та вилучення «дзвінкої монети» з вжитку. Зубожіння населення та його потрапляння на межу голоду розглядається виключно як провина євреїв, а не як побічний наслідок воєнних дій, необхідності утримувати армію, реквізицій, розладу комунікаційної мережі тощо.

Висновки. Отже, зважаючи на все вищезазначене, переважна більшість свідчень, що зустрічаються у російській офіційній документації, характеризують євреїв у роки Великої війни як «внутрішніх ворогів». Ці свідчення включають звинувачення євреїв у дезертирстві та масовому ухилянні від громадських робіт; закидання їм симпатій до перемог австрійської та німецької зброї та недостатньої радості щодо перемог російського війська; звинувачення у шпигунстві; трактування традиційної економічної діяльності етносу як способу нажитися на біді місцевого населення через підвищення цін на товари першої необхідності та гру на валютних курсах; трактування євреїв як агітаторів за повернення австрійської влади та як громади, якій небезпечно надавати політичні та соціальні права; ставлення до грабунку євреїв як до способу відновлення соціальної справедливості; звинувачення євреїв у поширенні чуток та вкрай негативному ставленні до родини Романових.

Варто зазначити, що Російська імперія проводила вже традиційну для цієї держави політику державного антисемітизму на прифронтовій території та тимчасово окупованих землях у роки Першої світової війни. Ця політика часто знаходила відгук серед місцевого населення і згодом негативні етнічні образи єврейства стали фактором, що сприяв поширенню погромної діяльності в регіоні у революційний період (1917–1921).

Бібліографічні посилання

- XX век: Письма войны* (2016). Москва: Новое литературное обозрение.
- Агентурные сведения о мазепинце Полищуке В., подозреваемом в шпионаже, о скрывающихся во Львове беглых военнопленных австрийской армии и других лицах. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 2, спр. 81.
- Асташов, А. Б. (2012) Членовредительство и симуляция болезней в Русской армии во время Первой мировой войны. *Новый исторический вестник* (34 (4)), 6–19.
- Велика війна 1914–1918 рр. і Україна: у двох книгах.* (2015). Кн. 2: Мовою документів і свідчень. Київ: Видавництво «Кліо».
- Голик, Р. (2014) Сльози й кості: Перша світова війна у текстах та уявленнях галицьких селян. *Народознавчі зошити* (3 (117)) 494–501.
- Гольдин, С. (2005) Русское командование и евреи во время Первой мировой войны: причины формирования негативного стереотипа. *Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства: сбор. ст.*, 29–46. Москва: РОССПЭН.
- Донесения и рапорты помощников начальника Киевского губернского жандармского управления, уездных исправников и приставов полицейских участков г. Киева о политических настроениях г. Киева и Киевской губернии. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 274, оп. 1, спр. 548.
- Донесения начальнику жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о приеме унтер-офицером Станиславского пункта и об отъезде в командировки. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 256.
- Доценко, В. О. (2014) Політика царської влади стосовно євреїв українських губерній Російської імперії в період Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* (40), 48–51.
- Доценко, В. О. (2014) Єврейський погромний рух в Україні в 1917–1920 рр. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* (38), 100–103.
- Журналы совещания при управлении военно-санитарного инспектора генерал-губернаторства Галиция. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 715, оп. 1, спр. 32.
- Златина, М. А. (2009) Организация помощи еврейским беженцам в Российской империи в первые месяцы Первой мировой войны по материалам прессы (июль – октябрь 1914 года). *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена* (118), 30–35.
- Обязательное постановление и объявление особого комитета при управлении Подольской железной дороги о введении приказа чрезвычайной охраны и приказа начальника отделения по личному составу. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 91, оп. 1, спр. 4.
- О сионистских организациях. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 385, оп. 7, спр. 102.
- Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о регистрации лиц, привлеченных к охранным перепискам. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 133.
- Переписка с жандармским управлением Галиции об аресте Фишера М. И., подозреваемого в принадлежности к еврейской организации. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 361, оп. 1, спр. 785.
- Переписка с органами военного и гражданского управления о настроениях населения и духовенства, о деятельности буржуазно-националистических организаций. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 212.
- Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске и установлении наблюдения за лицами, распространяющими слухи. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 274, оп. 1, спр. 548.
- Переписка с начальником жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции и жандармскими унтер-офицерами о розыске и проверке разных лиц. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 160.
- Переписка с военным генерал-губернатором Галиции, этапными комендантами, помощниками начальника управления в уездах о политической проверке разных лиц. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 30.
- Переписка с военным генерал-губернатором Галиции, этапными комендантами, помощниками начальника Управления в уездах о политической проверке разных лиц. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 31.
- Переписка с начальником Бессарабского губернского жандармского управления, начальником контрразведывательного отделения штаба 7-й армии о лицах, подозреваемых в шпионаже. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 1153, оп. 1, спр. 171 а.
- Переписка с управлением Львовского градоначальника, унтер-офицерами гражданского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске беглых солдат и унтер-офицеров и о лицах, подозреваемых в шпионаже. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 2, спр. 11.
- Пивоварчик, С. (2005) Трагедии Первой мировой войны: «евреи-шпионы» (по материалам Национального исторического архива Беларуси в Гродно) *Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства: сб. ст.*, 71–83. Москва: РОССПЭН.
- Семенова, Е. Ю. (2014) Взаимодействие горожан и беженцев на территории тылового города в годы Первой мировой войны (по материалам Поволжья). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* (Т. 16), (3 (2)), 436–443.
- Циркулярны губернатора Галиции и Буковины об отношении к населению, о задержании различных лиц, подозреваемых в шпионаже. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 361, оп. 1, спр. 82.

Циркуляры департамента полиции и предписание начальника жандармского управления военного генерал-губернаторства Галиции о розыске разных лиц и порядке наведения справок по политической проверке. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 365, оп. 1, спр. 254.

Циркуляры департамента полиции и переписка с жандармскими унтер-офицерами о деятельности пар-

тии «Бунд». *Центральний державний історичний архів України, м. Київ*. Ф. 301, оп. 1, спр. 3080.

Шустер, Ф. (2005) «Дай мне хлеба, и я дам тебе девушку». Бедность, контрабанда, шпионаж и проституция во время Первой мировой войны в еврейском контексте. *Мировой кризис 1914–1920 годов и судьба восточноевропейского еврейства: сб. ст.*, 10–28. Москва: РОССПЭН.

References

- XX vek: Pis'ma vojny* [The twentieth century: Letters of war] (2016). Moskva. Novoe literaturnoe obozrenie (in Russian).
- Agenturnye svedeniya o mazedynetsi Polishhuk V., podozrevaemom v shpionazhe, o skryvajushchihsia vo L'vove beglyh voennoplennykh avstrijskoj armii i drugih licah [Agency information about mazedynets Polishchuk V., suspected of espionage, about fugitive prisoners of war of the Austrian army hiding in Lviv and other persons]. In the *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 2, file 81 (in Russian).
- Astashov, A. B. (2012) Chlenovreditel'stvo i simuljacija boleznej v Russkoj armii vo vremja Pervoj mirovoj vojny [Self-mutilation and disease simulation in the Russian Army during the First World War]. *Novyj istoricheskij vestnik* (34 (4)), 6–19. (in Russian).
- Cirkuljary gubernatora Galicii i Bukoviny ob otnoshenii k naseleniju, o zaderzhanii razlichnyh lic, podozrevajemyh v shpionazhe [Circulars of the Governor of Galicia and Bukovina about the attitude towards the population, about the detention of various persons suspected of espionage]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 361, descr. 1, file 82 (in Russian).
- Cirkuljary departamenta policii i predpisanie nachal'nika zhandarms'kogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii o rozyске raznyh lits i porjadke navedeniya spravok po politicheskoi proverke [Circulars of the police department and the instruction of the head of the gendarmerie administration of the military general-governorship of Galicia about the search for different persons and the order of inquiring about political verification]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 254 (in Russian).
- Cirkuljary departamenta policii i perepiska s zhandarmskimi unter-oficerami o dejatel'nosti partii «Bund» [Circulars of the police department and correspondence with gendarme non-commissioned officers on the activities of the Bund party]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 301, descr. 1, file 3080 (in Russian).
- Doneseniya i raporty pomoshchnikov nachal'nika kievskogo gubernskogo zhandarmskogo upravlenija, uездnyh ispravnikov i pristavov policejskikh uchastkov g. Kievа o politicheskikh nastroyenijah g. Kievа i Kievskoj gubernii [Reports of assistants to the chief of the Kiev gubernia gendarmerie administration, district police officers and police officers of police stations in Kiev about the political moods of the city of Kiev and the Kiev province]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 274, descr. 1, file 548 (in Russian).
- Doneseniya nachal'niku zhandarmskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii o prijme untermofficerom Stanislavskogo punkta i ob ot'ezde v komandirovku [Reports to the chief of the gendarmerie department of the military general-governorship of Galicia about the acceptance by the non-commissioned officer of the Stanislavsky point and about the departure for business trips]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 256 (in Russian).
- Dotsenko, V. O. (2014) Polityka tsarskoj vladы stosovno yevreiv ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii v period Pershoi svitovoi viiny [The policy of royal power in relation to the Jews of the Ukrainian provinces of the Russian Empire during the First World War]. *Naukovi pratsi istoricheskogo fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu* (40), 48–51 (in Ukrainian).
- Dotsenko, V. O. (2014) Yevreyskiy pohromnyi rukh v Ukraini v 1917–1920 rr. [Jewish pogrom movement in Ukraine in 1917–1920]. *Naukovi pratsi istoricheskogo fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu*, (38), 100–103 (in Ukrainian).
- Gol'din, S. (2005) Russkoe komandovanie i evrei vo vremja Pervoj mirovoj vojny: prichiny formirovaniya negativnogo stereotipa. *Mirovoj krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoevropskogo evrejstva* [Russian command and the Jews during the First World War: the reasons for the formation of a negative stereotype. The world crisis of 1914–1920 and the fate of Eastern European Jewry]. Moskva: ROSSPEN (in Russian).
- Holyk, R. (2014) Slozy y kosti: Persha svitova viina u tekstakh ta uiavlenniakh halytskykh selian [Tears and bones: The First World War in the texts and notions of the Galician peasants]. *Narodoznavchi zoshyty* (3 (117)) 494–501 (in Ukrainian).
- Objazatel'noe postanovlenie i ob'javlenie osobogo komiteta pri upravlenii Podol'skoj zheleznoj dorogi o vvedenii prikaza chrezvychajnoj ohrany i prikazaniya nachal'niku otdeleniya po lichnomu sostavu [Obligatory decision and announcement of a special committee at the Podolsk Railroad Administration about the introduction of an order of emergency protection and orders to the chief of the personnel department]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 91, descr. 1, file 4 (in Russian).
- O sionistskikh organizacijah [About Zionist organizations]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 385, descr. 7, file 102 (in Russian).

- Perepiska s nachal'nikom zhandarmskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii i zhandarm-skimi unter-oficerami o registracii lic, privilechennyh k ohrannym perepiskam [Correspondence with the head of the gendarmerie department of the military general-governorship of Galicia and gendarmerie non-commissioned officers on the registration of persons involved in security correspondence]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 133 (in Russian).
- Perepiska s zhandarmskim upravleniem Galicii ob areste Fishera M. I., podozrevaemogo v prinadlezhnosti k evrejskoj organizacii [Correspondence with the gendarmerie administration of Galicia about the arrest of Fisher MI, suspected of belonging to a Jewish organization]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 361, descr. 1, file 785 (in Russian).
- Perepiska s organami voennogo i grazhdanskogo upravlenija o nastroenijah naselenija i duhovenstva, o dejatel'nosti burzhuažno-nacionalisticheskikh organizacij [Correspondence with military and civil authorities on the moods of the population and the clergy, on the activities of bourgeois-nationalist organizations]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 212 (in Russian).
- Perepiska s nachal'nikom zhandarmskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii o rozyske i ustanovlenii nabljudenija za licami, rasprostranjajushimi sluhi [Correspondence with the head of the gendarmerie department of the military the general-governorship of Galicia about the search and establishment of supervision over persons spreading rumors]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 274, descr. 1, file 548 (in Russian).
- Perepiska s nachal'nikom zhandarmskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii i zhandarm-skimi unter-oficerami o rozyske i proverke raznyh lic [Correspondence with the head of the gendarmerie department of the military general-governorship of Galicia and the gendarme noncommissioned officers about the search and verification of various persons]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 160 (in Russian).
- Perepiska s voennym general-gubernatorom Galicii, jetapnymi komendantami, pomoshchnikami nachal'nika upravlenija v uездah o politicheskoy proverke raznyh lic [Correspondence with the military governor-general of Galicia, forwarding commanders, assistants to the head of the department in the counties about political verification of different persons]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 30 (in Russian).
- Perepiska s voennym general-gubernatorom Galicii, jetapnymi komendantami, pomoshchnikami nachal'nika Upravlenija v uездah o politicheskoy proverke raznyh lic [Correspondence with the military governor-general of Galicia, step-by-step commanders, assistants to the head of the Office in the counties on political verification of various persons]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 1, file 31 (in Russian).
- Perepiska s nachal'nikom Bessarabskogo gubernskogo zhandarmskogo, nachal'nikom kontrrazvedyvatel'nogo otdelenija shtaba 7-j armii o licah, podozrevaemyh v shpionazhe [Correspondence with the chief of the Bessarabsky provincial gendarmerie, the head of the counter-intelligence department of the staff of the 7th Army about persons suspected of espionage]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 1153, descr. 1, file 171 a (in Russian).
- Perepiska s upravleniem L'vovskogo gradonachal'nika, unter-oficerami grazhdanskogo upravlenija voennogo general-gubernatorstva Galicii o rozyske beglyh soldat i unter-oficerov i o licah, podozrevaemyh v shpionazhe [Correspondence with the administration of the Lviv mayor, non-commissioned officers of the civil administration of the military general-governorship of Galicia, about the search for fugitive soldiers and non-commissioned officers and about persons suspected of espionage]. *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 365, descr. 2, file 11 (in Russian).
- Pivovarchik, S. (2005) Tragedii Pervoj mirovoj vojny: «evrei-shpiony» (po materialam Nacional'nogo istoricheskogo arhiva Belarusi v Grodno) [The tragedies of the First World War: "Jewish spies" (based on the materials of the National Historical Archive of Belarus in Grodno)] *Mirovoj krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoevropskogo evrejstva*, 71–83. Moskva: ROSSPEN (in Russian).
- Semenova, E. Ju. (2014) Vzaimodejstvie gorozhan i bezhencev na territorii tylovogo goroda v gody Pervoj mirovoj vojny (po materialam Povolzh'ja) [The interaction of citizens and refugees in the territory of the rear city during the First World War (according to the materials of the Volga region)]. *Izvestija Samarskogo nauchnogo centra Rossijskoj akademii nauk* (T. 16), (3 (2)), 436–443 (in Russian).
- Shuster, F. (2005) «Daj mne hleba, i ja dam tebe devushku». Bednost', kontrabanda, shpionazh i prostitucija vo vremja Pervoj mirovoj vojny v evrejskom kontekste [„Give me bread, and I will give you a girl.“ Poverty, smuggling, espionage and prostitution during the First World War in the Jewish context]. *Mirovoj krizis 1914–1920 godov i sud'ba vostochnoevropskogo evrejstva*, 10–28. Moskva: ROSSPEN.
- Velyka viina 1914–1918 rr. i Ukraina: U dvokh knyhakh. (2015) [The Great War of 1914–1918 and Ukraine: Two books.]. Kn. 2: Movoiu dokumentiv i svidchen. Kyiv. Vydavnytstvo “Klio” (in Ukrainian).
- Zlatina, M. A. (2009) Organizacija pomoshhi evrejskim bezhencam v Rossijskoj imperii v pervye mesjacy Pervoj mirovoj vojny po materialam pressy (ijul' – oktjabr' 1914 goda) [Organization of assistance to Jewish refugees in the Russian Empire in the first months of the First World War basing on press materials (July–October 1914)]. *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta im. A. I. Gercena* (118), 30–35 (in Russian).
- Zhurnaly soveshhanija pri upravlenii voenno-sanitarnogo inspektora general-gubernatorstva Galicija [Journals of the meeting at the Office of the Sanitary Inspector in the general-governorship of Galicia]. In the *Central State Historical Archive, Kyiv*. Fund 715, descr. 1, file 32 (in Russian).

Надійшла до редколегії 05.09.2018